

Оля ГНИДЮК

РАННЄ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У XVIII СТ.: ПРОСВІТНИЦЬКА ТЕОРІЯ І ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ НА ПРИКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На перший погляд видається, що в історії діти губляться серед величезної кількості яскравих подій, фактів і стають неважливим елементом пізнання минулого. Вони ніби примарна частина суспільства, яка завжди існувала, але ніколи прямо не впливала на ті чи інші історичні події, не спричинялася до величких винаходів або відкриттів людства. Довгий час діти та дитинство «ховались» від уваги прискіпливого історика, який довіряв лише «мові фактів». Хоча вже філософи, лікарі, моралізатори, теологи століття «просвітленого розуму» вважали інакше і в своїх трактатах, порадниках, проектах доводили цінність дитинства для людини і спільноти.

У минулому діти були невід'ємною частиною повсякденного життя сім'ї, але їхня "несхожість" на дорослих вимагала особливого сприйняття. Дитинство символізувало розвиток, поява в сім'ї дитини означала, що рід, клан буде мати продовження. За економічними теоріями XVIII ст. збільшення кількості населення мало сприяти добробуту і процвітанню держави, відтак продовження роду вважалось основною функцією родини і особливо жінки¹.

Впродовж століть люди відчували, що діти є іншими, мають власні почуття й потреби, що їм необхідний захист і опіка. Однак роль дітей у житті родини і суспільства, розуміння змісту повсякденної турботи про них, поради щодо виховання змінювались з часом². Зумовлювала це, в першу чергу, зміна ментального концепту (концепції) дитинства, тобто розуміння дорослими дітей і дитинства як особливого періоду життя. Ця концепція позначалася впливами філософських, теологічних

поглядів у різні періоди історії. Впливала також й еволюція у розумінні сутності людини, її тіла, розуму, психології (у термінах XVIII ст. – «духу»), життєвого циклу, а також еволюція у поглядах на політичну організацію життя людей, поняття громадянства, належності до певного стану, класу, спільноти.

Діти є частиною того, що в часи Просвітництва стали називати «приватною сферою». До того ж дитинство є тим періодом життя людини, що часто лишається поза увагою джерел. Тому й досі існує багато питань щодо того, як переживалися ці роки у минулому, чи були вони такими, про які пізніше згадували як про безтурботний і приємний час, проведений у колі люблячої родини, чи навпаки, вважали за даремно згаяні роки?

Інше питання полягає у тому, яким був зв'язок між теоріями просвітників і повсякденними практиками у родинах. Відповідь на це питання може дати аналіз мемуарів членів шляхетських родин Речі Посполитої щодо способів виховання дітей і співставлення із прописаними поглядами і порадами, які були популярними XVIII ст. Відтак, сфокусуємось на проміжку між кінцем XVII ст., точніше 1693 р. – роком першого видання «Деяких думок щодо виховання» Джона Лока, і останнім десятиліттям XVIII ст., часом написання використаних у аналізі егеджерел. Спробуємо окреслити основні елементи концепції дитинства і теорії виховання, що були поширені у XVII і XIX століттях. Визначимо основні особливості теми у педагогічних проектах теоретиків Речі Посполитої XVIII ст. І врешті подивимось, чи популярні погляди на виховання моралістів і філософів втілювалися на практиці при вихованні дітей з польських шляхетських родин.

Спадок попереднього століття: що реформували просвітники?

Наразі дослідники виділяють дві основні концепції, в контексті яких трактували стан дитинства і уявляли дітей в католицькій і протестантській Європі протягом століть. Перша формувала уявлення про лиху (злу, гріховну) дитину – «дитину Діонісія», а протилежна їй – про невинне, поетичне «дитя Аполлона». Ідея негативного образу дитинства домінувала практично до кінця XVII ст., мала коріння в ідеї первородного гріха, а її поширення пов'язане з трактатами Св. Августина. Зачата в гріху, кожна дитина народжується вже гріховною,

«темною» істотою, а відтак дитинство трактувалося як непевний період життя, заповнений диявольськими витівками. Надалі ідея гріховності дитини розвивалася поряд з ідеєю про її розумову і фізичну недосконалість, порівняннями з тваринним станом, з якого людина виходить тільки після досягнення зрілості, тобто – другого народження³. У такому контексті головним мотивом порад стосовно виховання стає виправлення дитячої вродженої недосконалості за допомогою жорсткої дисципліни і тілесних покарань.

Однією з найвідоміших робіт, присвячених проблемам виховання дітей доби пізнього Відродження, була книжка-порадник Еразма Роттердамського⁴. Загалом не відкидаючи теорії первородного гріха, автор більше схилився до думки, що дитина має схильність як до добра, так і до зла. Еразм Роттердамський вбачав у дитині пластичний матеріал, з якого батьки «ліплять» дорослу людину і результат їхньої роботи залежить від старанності⁵. На початку XVI ст. до розуміння того, що діти фізично і ментально слабші за дорослих, додалося усвідомлення, що їхнє життя залежить від захисту, піклування і виховання з боку дорослих⁶.

Спіритуалізація родинного життя – те нове, що привнесла протестантська Реформація у теорію сім'ї. Головною метою шлюбу вважалося народження дітей, а родина ставала місцем виховання молодого покоління, у якому почали вбачати майбутніх “добрих християн”, вірних своїй Церкві. Ті чи інші теологічні теорії пояснювали дитячу сутність і обґрунтовували власне ставлення до виховання з огляду на своє вчення, а слово «корекція» стало основним у лексиконі порадників з виховання дітей XVII ст. Недостатньо стримані та контрольовані, вони порівнювались із тваринами, з яких потрібно «видресувати» людину за допомогою жорсткого дисциплінування. Настанови для батьків, підтверженні біблійними пасажами, наполягали на обов'язковості тілесних покарань як основного засобу позбавлення гріховності. Такі методи часто означали придушення і виправлення природних інстинктів, що стало метою як настанов з морального виховання, так і порад щодо догляду за дітьми⁷. Місією батьків було попередити, запобігти проявам і розвиткові негативних рис, «природної» злості, що за теорією первородного гріха діти мали від народження. Покірні, спокійні,

дисципліновані, вони мали шанс у майбутньому отримати дароване Богом спасіння.

У багатьох аспектах погляди католицького і протестантського кліру на проблему виховання збігались – це був важливий період для формування «добрих християн», майбутньої пастви. Однак, на думку католицьких богословів, головну роль у цьому процесі відіграла не родина, а Церква⁸. Ритуал хрещення очищав від первородного гріха, але не змінював думки, що діти мають лишатися під батьківським чи душпастирським наглядом, контролем наставників у освітніх закладах⁹.

Провідниками для дорослих у нелегкій місії батьківства були катехізиси, написані у формі діалогу дитини з батьками, шкільні ординації (декрети, укази) і звичайні поради. У подібній літературі викладались основні поради: як поводитися з дитиною, чого остерігатись, якими методами її виховувати, щоб у результаті виростав «добрий християнин»¹⁰. Разом ці книжки витворювали образ ідеальної дитини, і важко сказати, наскільки він збігався з реальним, яка частина того, що пропонувалося, втілювалась у життя. Немає підстав вважати, що протягом XVI – XVII ст. до дітей у родинах ставилися погано, жорстоко чи взагалі ігнорували, адже згідно з релігійними поглядами як протестантизму, так і католицизму, діти – запорука майбутнього християнського суспільства. Тілесні покарання, навчання манерам, християнським чеснотам і контролю над емоціями, попри все, не означало відсутності позитивних почуттів у стосунках батьків і дітей. Ростити дітей, піклуватися про них, про їхній фізичний і духовний розвиток було обов'язком батьків, на чому й наголошували моралісти. Свідчення з мемуарів, спогадів, приватного листування показують, що у XVI – XVII ст. дорослі очікували від дітей покори, слухняності, поваги, вдячності, але одночасно вбачали в них джерело емоційного задоволення, предмет любові й піклування¹¹.

Наразі важливо звернути увагу на те, якою раніше уявляли дитячу сутність, що впливало на таке бачення, і чому й коли воно почало змінюватися. Період дитинства виділявся в життєвому циклі людини ще з часів античності, однак, до XVIII ст. його вважали за перехідний, підготовчий для майбутнього повноцінного дорослого життя. Авто-

ритетною і практично монопольною в питаннях виховання протягом XVI – XVII ст. лишалась думка духовенства. Релігійна доктрина поряд із настановами теологів і моралістів змішувались з повсякденними практиками, традиціями, і разом вони витворювали у свідомості дорослих амбівалентне ставлення до дітей. З одного боку, дорослі забавлялися, тішилися з маленькими дітьми, а з іншого – «виправляли» їхню гріховну сутність і очікували «другого народження» справжньої людини. Теорія гріховності дитячого віку не зникає безслідно у XVIII ст., але розвиток філософської думки, природничих, медичних наук, трансформації родинного життя часів Просвітництва сприяли секуляризації образів дитинства і новому баченню місця і ролі дітей у повсякденному житті.

«Дитина як чистий аркуш» і чим його потрібно наповнити за Джоном Локком

Між образом «дитини-Діонісія» і «дитини-херувиму» лежить більше ста років. Саме стільки часу мало пройти, щоб у свідомості дорослих дитинство постало як найкращий і найбезтурботніший період життя, і цей відрізок часу припав на добу Просвітництва. Уявлення про невинність дітей від народження, так само як і гріховність, походить з християнської традиції, але остаточно вкоренилося і стало переважати лише в часи Романтизму. Натомість XVIII ст. можна схарактеризувати як час, коли відбувався перехід від однієї категорії до іншої.

Наприкінці XVII ст. розуміння функціонування світу поступово секуляризувалося, хоча християнська доктрина повністю не зникла з життя людей. Поступово на другий план відійшла теорія первородного гріха, а разом із нею і образ «дитини Діонісія». У дискусіях про дитячу сутність акцент змістився з божественного незмінного втручання до законів природи. Дитинство вже не виглядало настільки безпорадним і «перехідним» періодом життєвого циклу. У світській літературі воно постає як окремий, цінний сам по собі період¹². Починає переважати думка, що характер дитини формується із впливу зовнішніх чинників і за допомогою виховання. Останнє тепер націлене на відкриття внутрішніх сутнісних рис дитини, розвиток її розуму, свідомості, а не формування майбутнього дорослого¹³.

У 1693 р. в Англії Джон Локк видає трактат «Деякі думки про виховання», який пропонував ідеальну модель виховання джентльмена, сина заможної родини. У книжці філософ акумулював все, що знав із цієї проблематики, і вписав власні міркування щодо дитинства у контекст свого розуміння людської природи, ілюструвавши прикладами з досвіду спостережень і спілкувань з дітьми¹⁴.

Наприкінці XVII ст. починається поступова переорієнтація з турботи про майбутнє доросле чи потойбічне життя до піклування про індивідуальність, ментальність дітей, розвиток добрих якостей. Відмовляючись від стандартизованого виховання, Джон Локк закликав батьків спостерігати за своїми дітьми, намагатися визначити їхні природні схильності, особливості характеру і темпераменту, щоб якнайкраще використати всі закладені в дитині природні потенціали. Замість виправлення Джон Локк пропонує акцентувати увагу на розвитку всіх тих позитивних рис і звичок, які дитина має від народження і, разом з тим, навчати всього, що допоможе їй стати гідним членом спільноти, зайняти у ній своє місце¹⁵. Загалом усі поради Джона Локка щодо догляду і виховання дітей об'єднує принцип формування звичок¹⁶. Прищеплення звичок замінювало необхідність виправляти душевні пороки, краще привчити людину їх контролювати, підкоряти рації розуму. Період дитинства у теорії Джона Локка вже не постає як перехідний, підготовчий стан, а виявляється часом формування дорослої людини, якому треба приділяти багато уваги, щоб суспільство стало добре впорядкованим.

Поряд із піклуванням про духовний і ментальний розвиток дітей Джон Локк приділяє увагу й питанням здоров'я дитини, фізичному стану тіла, тому що це є запорукою доброго розумового розвитку. Лікар за освітою, він негативно ставився до використання ліків і допомоги медиків, що не дивно, зважаючи на стан тогочасної медицини. «Дамо можливість природі формувати тіло так, як вона вважає за краще: без людського втручання, природа працює набагато краще і точніше, ніж якби вона слідувала нашим вказівкам»¹⁷, – тобто, що наслідки усіх старань батьків сповивати, вирівнювати чи переформовувати тіло дитини будуть тільки негативними.

Найвідоміше висловлювання, про яке згадують у контексті загальної оповіді розвитку ідеї дитинства і пов'язують передовсім із Джоном

Локком, стосується поняття дитини як *tabula rasa*. Метафора чистого аркуша не вперше звучала у подібних книжках XVII ст., хоча у тлумаченні Джона Локка чистим/білим від народження людини лишався не характер, темперамент чи дух дитини, як трактували раніше, а, перш за все, розум, який необхідно розвивати, щоб «наповнити» думками¹⁸.

Дитина подібна до «чистого листка паперу чи воску, з якого можна виліпити будь-що»¹⁹, тому велика відповідальність в інтелектуальному розвитку покладається на вчителя/вихователя незалежно від того, чи це рідні батьки, чи чужі люди. У свою чергу це пояснює прискіпливу увагу Джона Локка до вихователів, людей і середовища навколо дитини. Концепт дитячого інтелекту як *tabula rasa* свідчить також про секуляризацію і «вибілювання» образу дитини як такої. Чистота розуму означає відсутність як хороших, так і поганих ідей, а значить і компонентів образу «дитини Діонісія». Відповідно, весь негатив набувається у процесі соціалізації. Поступово інтелектуальна складова у процесі виховання перемагає духовну: «правильне вдосконалення і тренування нашого розуму є вищою досконалістю, якої людина може досягти в цьому житті»²⁰.

Прищеплення дітям гарних звичок, викорінення негативних рис, дисциплінування так чи інакше пов'язане із наріжним каменем дискусій XVII ст. навколо виховного процесу: ролі і частоти застосування покарань. Позиція Джона Локка у цьому питанні відрізнялася від попередників, перш за все, своєю впевненістю у тому, що «звичний метод впливу тілесними покараннями і різками, який не потребує ані зусиль, ані часу [...], є найменш дієвим з усіх відомих прийомів виховання»²¹. Наслідком може бути лише формування «рабського характеру», з неприродною скромністю і спокійністю, непристосованого до життя. Натомість апеляція до сорому, батьківського засмучення, втрати довіри, доброї репутації, словесне засудження мають стати основними засобами виховання. Простір для можливості, часом необхідності, застосування тілесних покарань у теорії Джона Локка лишається для встановлення батьківського авторитету і пов'язаного з ним дисциплінування дітей, подолання впертості. Хоча філософ тут же застерігає і пояснює, яким саме має бути покарання, щоб воно досягло своєї мети і не принесло шкоди²².

Погляди Джона Локка на принципи виховання не були кардинально новими для його часу, в багатьох аспектах вони перегукувались із вже існуючими, але з-поміж інших саме його трактат цитуватимуть наступні півстоліття. До середини XVIII ст. книжка неодноразово перевидавалась англійською й іншими мовами. Її популярність, окремі акценти роботи, часто повторювані пасажі свідчать про усталеність у суспільстві протилежної до запропонованої Джоном Локком практики. Поряд з тим, практична відсутність прямої апеляції до реалігійної складової виховного процесу говорить про рівень світськості трактату, про винесення теми сімейного життя з теологічної площини.

Концепт персоналізації тіла, разом із вірою у досконалість людини, яка криється у силі розуму, стають основою для моделі виховання Джона Локка. Навчання як перевага дитячого віку стає тим інструментом, який здатен проявити цю досконалість, передовсім моральну, а звичка навчить пристосовуватися до соціальної структури і оточення²³. У трактаті Джона Локка чітко проартикульовано, що перший етап життя є важливим періодом для людини, тому що діти народжуються із чистим розумом, але також з природною схильністю до пізнання всього, що їх оточує. Попри це, основним, хоча і «примарним», героєм трактату лишається доросла людина (чоловік). Поняття *tabula rasa* означало передовсім, що цей білий аркуш наповниться таким змістом, який сформує відповідальну і моральну людину. Опонування Джона Локка образу «злої сутності» дитини стало підґрунтям для Просвітницької ідеї індивідуальності. Правильно навчаючи дітей від самого народження, батькам в майбутньому не доведеться їх виправляти²⁴. Починаючи з цього трактату, дитинство стануть називати «часом навчання», коли людина вчиться жити у цьому світі.

Жан-Жак Руссо: дитинство – час для природного розвитку і пізнання світу

Зміна суспільної організації у XVIII ст. сприяла чіткому виокремленню приватної сфери, основним змістом якої стала родина, інтимне життя, народження і виховання дітей, емоційні переживання, стосунки між членами сім'ї. Філософія доби Просвітництва по-новому трактувала тіло людини, її особисте життя. Структура родини змінилась з

розширеної до нуклеарної, що сприяло її гуртуванню навколо дитини і усталенню нових практик і традицій²⁵.

Філософи доби Просвітництва намагались покращити суспільство, і одним зі способів вважали оновлення традицій виховання дітей, основною метою якого мало стати формування раціонального чоловіка, громадянина. Такий підхід замінив допросвітницьку теорію виховання доброго християнина і передбачав винагородити людину ще в цьому світі на додаток до життя після смерті²⁶. Починають множитися трактати і поради з виховання дітей, ґрунтовані на попередніх напрацюваннях і вставлені у контекст просвітницької філософської думки щодо побудови суспільства, ідеї свободи індивіда.

У 1762 р. Жан-Жак Руссо видав трактат «Еміль або Про виховання», де артикулював проблему вибору між приватним і публічним вихованням, тобто дихотомію природного і соціального в людині. Конфлікт двох понять означав, що завжди доводиться вибирати: чи виховувати індивіда, чи громадянина (*citoyen*). Намагаючись знайти рівновагу, філософ пропонував починати інтегрувати індивіда у спільноту лише з настанням юності, а до того часу ізолювати дітей від «нездорових» впливів соціального життя, що можуть знищити природне в людині. Подібні погляди Жан-Жака Руссо опонували більшості симпатиків теорій публічного/суспільного виховання того часу. Попри це «Еміль...» швидко став знаним серед читацької публіки і до кінця століття перевидавався не один раз, перекладався, цитувався й імітувався. Початково популярними ставали ті теми, які стосувались поради щоденного догляду за дітьми: годування, правила гігієни, негативне ставлення до міцного сповивання і корсетів, поради щодо загартовування і фізичних вправ, а найголовніше, заклик до жінок виконувати призабутий ними материнський обов'язок. Втім, вже за двадцять років після друкування трактату ім'я Жан-Жака Руссо стало поважним у справі виховання дітей, а «Еміль...» асоціювався не тільки із практичними порадами щодо догляду, але й з поняттями природи, свободи і людяності, сімейними, моральними цінностями²⁷.

Жан-Жак Руссо розділяв дитинство на окремі періоди, відповідно до основних потреб дітей і можливостей їхнього розвитку – вік інстинктів, вік чуття, вік мислення. Філософ вважав, що у перші роки

життя діти, на відміну від дорослих, керуються переважно своїми чуттями й інстинктами, а «пам'ять і уява [...] ще не працюють»²⁸. Відтак, інтелектуальний розвиток людини потрібно відкласти на пізніший час, не перевантажувати розум дитини тим, що вона не зможе збагнути. Люди народжуються не повністю сформованими, із нерозвиненою свідомістю і мисленням, але, що важливіше, зі здатністю до навчання²⁹. Таким чином, філософ ще більше за попередників «подождував» безтурботний період дитинства.

На відміну від Джона Локка, Жан-Жак Руссо вважав, що успішним є така модель виховання, яка дозволить дитині навчитися в майбутньому легко сприймати і переносити як блага, так і біди, пристосовуватись до життя, а не лишатись прив'язаною до свого соціального статусу. У своїй теорії він писав, що у процесі виховання вчитель має формувати людину, яка в майбутньому буде піддаватися різним випадковостям життя і зможе адекватно реагувати на зміни навколо³⁰.

З перших хвилин життя діти починають пізнавати світ, і цей досвід важить для людини набагато більше за всі знання, набуті пізніше. Тому на вихователя покладається велика відповідальність – він має уважно спостерігати за внутрішніми схильностями дітей і направляти їхній розвиток відповідно до найбільш природнього стану. Основними турботами вихователя у перші роки життя дитини мають стати догляд за дитиною та її фізичне благополуччя. У засновку «ідеальна» дитина Жан-Жака Руссо від народження має гарну міцну конституцію, сповнена сил, і ці якості він намагається розвивати й підтримувати у своєму вихованці. Його міркування щодо медицини перегукуються із поглядами Джона Локка, покликаючись на якого, філософ закликає відмовитися від допомоги лікарів в усіх випадках, крім життєвої загрози дитини. Він вважає, що єдина користь, яку дає медицина, це практики загартовування і правила гігієни, до яких необхідно привчати дітей від народження. Адже здатність переносити хвороби закладена в людині природою і не потребує втручання ззовні³¹. Зваживши на тогочасний стан медичної науки і практики, категоричні позиції філософів у цьому питанні не видаються аж надто несподіваними. Впродовж XVIII ст. кількість медичних трактатів і практикуючих лікарів, що спирались на емпіричні й раціоналістичні

принципи, зростала, однак, прогресу у цій сфері, і тим паче у питанні лікування дітей, практично не було³².

Із засудженням говорить Жан-Жак Руссо про традиційні практики догляду за дітьми, а саме, про туге сповивання дітей, що, на його думку, є наслідком не менш негативної практики віддавати дітей годувальницям (мамкам). Останнє було досить популярним серед заможних родин Франції XVIII-ого ст. і викликало гостре заперечення багатьох авторів, які писали про виховання дітей. Жан-Жак Руссо закликав як жінок, так і чоловіків не нехтувати своїми природними обов'язками перед дітьми, інакше буде втрачено емоційний зв'язок між батьками і дітьми, а що головніше – це може порушити батьківський авторитет. Проте, паралельно із «жахливими картинками» наслідків послуг годувальниць, моралісти часто давали поради, як вибрати хорошу жінку на цю роль у разі потреби. Зокрема Жан-Жак Руссо радив віддавати дітей мамкам, коли матір слабка здоров'ям або хвора, щоб дитина разом із молоком не всмоктала «зіпсовані» життєві соки матері³³.

Слабкість і безпорадність дітей, описана в «Емілі...», відіграє важливу роль, оскільки є аргументом на користь однієї з основних ідей – образу безгріховності дітей. Для історії дитинства трактат Жан-Жака Руссо важливий тим, що в ньому чітко проговорюється ідея безневинності дітей від народження. На відміну від попередників, він повністю заперечував гріховність дитини від народження, так само як і концепт *tabula rasa* за Джоном Локком. Натомість Жан-Жак Руссо артикулював ідею «дитини Аполлона», яка попри першопочаткову критику, стане основною у добу Романтизму. «До початку віку мислення ми робимо добро і зло несвідомо, в наших діях немає морального елементу»³⁴, – писав Жан-Жак Руссо. Це означало, що вчинки дітей, які дорослим видаються вираженням злості чи інших пороків душі, насправді, є несвідомими. «Тільки розум вчить нас розпізнавати добро і зло»³⁵, – вважав філософ, а за його теорією раціональне мислення розвивається лише з приходом юності, отже і негативні риси формуються пізніше, під зовнішніми впливами виховання і суспільства.

Теорія Жан-Жака Руссо остаточно «вибілила» образ дитини, і в цьому контексті доба Просвітництва є справді «поворотним моментом» в історії дітей і дитинства. Іммануїль Кант писав про

«Еміля...», як про роботу, що акцентувала проблеми відновлення природних людських прав, і за значущістю порівнював її з Французькою Революцією. Сам Жан-Жак Руссо вважав свою роботу одною з найважливіших, яка дозволить змінити суспільство не шляхом політичних реформ, а завдяки реформі навчання і сім'ї³⁶. Поряд з тим, вже сучасники філософа відзначали неможливість практичного застосування запропонованих ним методів педагогічної програми. Справді, трактати з виховання переважно описували «ідеального» вчителя, учня і сам процес виховання загалом. Крім прикладів невдалих спроб практичного застосування теорії Жан-Жака Руссо, варто також пам'ятати, що жодного зі своїх п'ятерох дітей він не виховував за власною моделлю³⁷.

Завдяки роботам просвітників, і зокрема Жан-Жака Руссо, ранне виховання дітей закріпилося за приватною сферою життя людини. Формування родини нуклеарного типу, поряд із теоріями філософів щодо природного обов'язку жінок, сприяли інтимізації стосунків матері і дитини. Концепцію гріховності дитини з часом замінила теорія про чистоту і невинність дітей від народження, яка лишається основною для пояснення дитячої сутності дотепер. Саме у добу Просвітництва з'являється бачення дитини як «іншого», порівняно з дорослими, члена соціуму, а дитинство стає окремим самоцінним періодом життя. Різні ідеї філософа матимуть продовження у емпіричних досліджах, спостереженнях за дітьми, практичному розвитку педагогічних та медико-психологічних практик, пошуках відповідей на питання про природу людської ідентичності, думки у наступних століттях. Трактат «Еміль або Про виховання» залишався найбільш впливовим і авторитетним у контексті проблеми дитинства до початку ХХ ст. і далеко за межами Франції.

Теоретичний і практичний виміри виховання дітей у Речі Посполитій XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. у Речі Посполитій поряд із друкованою літературою релігійних спільнот з'явилися нові світські видання, які поширювали просвітницькі політичні й культурні ідеї. Більшість знакових текстів доби Просвітництва з'являлися в Речі Посполитій

через досить короткий проміжок часу після їхнього видання в інших країнах. Часом оригінали трактатів, яких бракувало, замінювались полемічними творами або публіцистикою польських авторів³⁸. Іншим «джерелом» просвітницьких ідей були іноземці, особливо люди з Франції та німецьких земель, а також шляхетська молодь, що приїздила після освітніх подорожей.

Внутрішня нестабільність, економічна, політична і демографічна кризи, загроза розподілу, випробовування шляхетської свідомості, необхідність в «оздоровленні» суспільного організму – такою була атмосфера в Речі Посполитій другої половини XVIII ст. Серед теоретиків поширюється зміна віри у те, що гармонізація суспільства можлива через його узгодження з природними законами. Станіслав Август Понятовський, який попри все підтримував «дух змін», вважав, що єдиною надією країни на позитивні переми є добра освіта³⁹. Ідея оновлення освітніх традицій як запоруки «оздоровлення» спільноти стосувалась не лише публічних навчальних закладів, але й родинного виховання, ставлення батьків до освіти своїх дітей. Продукт польської просвітницької думки щодо виховання дітей так чи інакше творився на ґрунті іноземної теорії, яку часто намагались підлаштувати до місцевих умов. У більшості випадків трактати і поради з виховання були польськими перекладами, коментарями, переробками іноземних авторів. Наприклад, публіцистика Адама Казимира Чарторійського «Початкові нариси до плану публічного навчання» часом нагадує короткий «конспект» робіт Жан-Жака Руссо і/або Джона Локка⁴⁰. Іноді читачів відсилали до оригіналів чи перекладів французькою мовою, як наприклад Ігнатій Потоцький, який радив читати праці все тих же Джона Локка і Жан-Жака Руссо⁴¹.

Публіцисти доби Просвітництва в Речі Посполитій намагались знайти варіант «доброго виховання» на заміну звиклим традиціям, які виглядали неправильними і такими, що лише псують і людей, і суспільство⁴². Критика на сторінках нових педагогічних проєктів в основному стосувалась кількох головних тем: нехтування батьківськими обов'язками, недостатня увага до морального виховання, неправильний вибір вихователя, оточення дитини, занадто раннє відлучення дитини від дому, родини тощо. Просвітники, зокрема і

Станіслав Важивець Сташіц, вважали сім'ю найкращим середовищем для підготовки індивіда до соціального життя, прищеплення йому «обивательських» цнот, моральних і суспільних правил, тобто всього того, що знадобиться йому у майбутньому дорослому житті⁴³. Хоча, на відміну від французьких чи англійських мислителів доби Просвітництва, польські автори часом пропонували, аби приватне виховання, для його успішності, на рівні з публічним контролювала новоутворена Едукаційна комісія.

Поради адресувались передовсім шляхетським родинам, і польські моралісти намагались «навчити» дорослих «добре виховувати» дітей і тим самим формували образ ідеальних батьків. Важливою частиною такого образу були мати і батько, які спільно виховують дітей, як хлопчиків, так і дівчаток. Теоретики вважали батьків першими природними вчителями дітей і тому писали, як вони мають готувати дитину для майбутнього навчання і служіння своїй вітчизні. Попри все, у повсякденному житті батьки частіше послуговувались традиціями і правилами, засвоєними від своїх батьків. Особливо жінки, які переймали знання, швидше, від старших жінок, аніж з книжок, а з дітьми проводили більше часу за чоловіків⁴⁴.

Отже, спробуємо порівняти повсякденні практики із думкою теоретиків виховання в Речі Посполитій. Зупинимося на окремих елементах життя дитини в сім'ї, зокрема тих, що знайшли відображення у мемуарах поряд з інформацією про суспільне, політичне життя, діяльність, подорожі, пригоди і тріумфи автора.

Діти в родинному колі

За доби Просвітництва раннє виховання дітей відійшло до приватної сфери в сімейне коло і стало невід'ємним обов'язком як матері, так і батька. Поза тим, оточення дитини мало важливе значення для теоретиків виховання, так як з часів Джона Лока утвердилась думка, що всі негативні риси характеру людини формуються під впливом зовнішнього середовища, у процесі соціалізації. Станіслав Сташіц запозичав від теорії Жан-Жака Руссо пояснення процесу формування мислення у людини: «Від народження людина нічого не знає і не мислить», вона приходить у цей світ тільки з чуттєвими реакціями, а свідомість, як і

її фізичні можливості, розвиваються поступово, завдяки різним впливам знавкола. Відтак, подібно до французького філософа, він радив не поспішати із навчанням і писав, що для правильного формування особистості діти найбільше мають контактувати з батьками, а не найманими людьми⁴⁵. Подібні міркування означали заклики до батьків більше часу проводити з дітьми, самостійно дбати про них і, по-можливості, відмовитися від послуг няньок, мамок, годувальниць. Поряд з тим, трактати і поради з виховання адресувались переважно заможній частині спільноти, шляхті, тому практично всі автори, всупереч прихильності до природнього батьківства, передбачали можливість найму сторонніх осіб для догляду за дітьми і неодноразово підкреслювали важливість правильного вибору кандидатів на ці ролі.

Жінки у житті немовляти: матір, годувальниця, няня

Перші роки життя немовлята, як хлопчики, так і дівчатка, проводили в оточенні жінок. Крім матерів це могли бути годувальниці, няні, слуги, наймані у поміч попри те, що філософи доби Просвітництва наголошували, що народжувати і виховувати дітей є першочерговим завданням жінок. Жодні аргументи, на думку Жан-Жака Руссо, не могли виправдати жінок, які ігнорували материнство. «Жінка, яка замість свого, годує чуже дитя – погана матір; як же вона може бути хорошою годувальницею?»⁴⁶, – запитував філософ. Адам Казимір Чарторийський писав, що «найперше треба піклуватися про дітей обидвох статей в тому віці, коли зовсім не дивляться [за ними], або коли покладаються на няньок і мало освічених слуг». Перші враження, отримані в цей час, впливають і формують все подальше мислення людини⁴⁷. Станіслав Сташці визначав, що матері «дають нам перші думки, перше виховання» і, якщо можливо, саме вони мають годувати своїх дітей⁴⁸.

Одночасно з реформуванням системи навчання і виховання, польські просвітники вважали за необхідне вчити самих батьків виховувати своїх дітей. Найбільш знаковими подібні міркування були для жінок, оскільки популярною стала думка щодо необхідності їхньої освіти⁴⁹. Казимір Чарторийський вважав, що «Потрібно, щоб матері самі були свідомі важливості свого обов'язку перед дітьми»; що «погано той вчить, хто сам погано знає»⁵⁰. Як прихильнику теорії Джона Локка

про образ дитини як *tabula rasa* йому йшлося про те, що «писати» на цьому аркуші має добре освічена людина. З іншого боку, Станіслав Сташіц обмежував виховання і освіти жінок до вмінь і знань необхідних для того, щоб бути добрими матерями, дружинами і господинями⁵¹.

Поради лікарів, філософів, моралістів щодо вибору годувальниць були однотипними і практично не змінювались з часом, тільки доповнювались тими чи іншими аспектами з огляду на розвиток філософської думки про людину. Основне, на що належало звертати увагу, було фізичне здоров'я жінки, її вік, конституція, кількість власних дітей, якість молока, а також риси характеру, темперамент⁵². Станіслав Сташіц сумнівався, і небезпідставно, в освіченості годувальниць, а тому радив, щоб вони менше контактували, розмовляли з дітьми, аби не передати дітям шкідливих звичок і думок. Годувальниці-няні мали забавляти дітей, піклуватися про їхнє фізичне здоров'я, але аж ніяк не починати розвивати їхнє мислення: «Найбільше помилок на світі від мамок і ляльок»⁵³.

Попри всі настанови, застереження теоретиків, послугами годувальниць в шляхетських родинах продовжували користуватись, а порадами щодо їхнього вибору керувались рідко. Часом за годувальницею могла наглядати інша жінка – бонна⁵⁴. До прикладу, у Виридiани Фіше-рової це була «худа панянка, із жовтою шкірою, виглядала цнотливою, бо трималась просто»⁵⁵. Мамка Юзефа Рудіковського була «жінкою двадцяти років, добра і лагідна, прихильна і уважна; здорова, скромна і проста любила мене як матір, доглядала мене як власну дитину»⁵⁶. Хоча останній опис більше схожий на «ідеал», змальований теоретиками образ «доброї» годувальниці, аніж справжні спогади.

Крім матері і мамки, поряд з дітьми від народження знаходились й інші жінки, які мали про них дбати – няньки, гувернантки, виховательки. Юзеф Рудіковський згадує свою няньку, від якої тікав гратися з сільськими хлопцями⁵⁷. Нерідко годувальниці виконували обов'язки гувернанток, няньок і тоді лишались з дитиною на довше, ніж період годування. Так, наприклад, Виридiана Фішєрова писала про свою мамку, що та була першою, хто її навчав⁵⁸. Генрієта Блендовська почала вчити французьку мову «від колиски», тому що при її сестрі була гувернантка панна Рукс, яка розмовляла з дітьми лише французькою⁵⁹.

Пані Ожеховська доглядала Юзефа Косаковського в ранньому дитинстві й далі під час навчання⁶⁰.

Вихователі, гувернери, наглядачі

У міру дорослішання дітей в дім запрошували вихователя чи гувернера/гувернантку, які продовжували піклуватися і вчити їх. У теоретичних роботах передбачалося, що від вихователя, вчителя залежить поступ у розвитку дитячого мислення. Джон Локк і Жан-Жак Руссо дуже прискіпливо ставились до вибору людини на цю роль, хоча й були наперед впевнені, що «ідеального» кандидата не буває. Діти вчать з прикладів і через наслідування, і оскільки «погані приклади безперечно мають сильніший вплив за гарні правила», то обов'язком «доброго вихователя», поза іншим, було оберегати дитину від поганих прикладів⁶¹. Свої поради щодо якостей «ідеального» вихователя польські теоретики виховання засновували на теоріях Жан-Жака Руссо і Джона Локка. Францішек Белінський писав, що гувернер буде вчити і виховувати дітей з огляду на власний життєвий досвід і свої знання. Тому «добрий вихователь» повинен мати три головні риси: гарні манери, визнання віри, обізнаність в науках⁶².

Особливістю поглядів польських теоретиків виховання було виразне виокремлення ідеї належності індивіда до спільноти і ширше – «Вітчизни» (Ojczyzna). Головною умовою «доброго виховання» ставало навчити дітей усьому, що потрібно знати «обивателю» Речі Посполитої, закласти основи «патріотизму» – «щоб з молоком ту науку всмоктали, що шляхтич для вітчизни маєток, кров і життя має щодня віддавати, як би важко це йому не було...», і тому що «по релігії це – перший обов'язок»⁶³. Подібні переконання спричинялись до того, що польські просвітники негативно ставились до вчителів і вихователів іноземців, наголошували на першочерговості вивчення польської мови й історії. Так, на думку Францішика Белінського, іноземці не можуть виростити шляхтича, готового вірно служити Ojczyźnie⁶⁴. Казимір Чарторийський радив батькам не користуватися послугами «*la madame*»: «Не раз доводилося мені бачити [...] панянок в руках таких гувернанток, від яких вони могли переймати початки всякого недоброго»⁶⁵, крім іншого і тому, що часто не розуміли їх, а ті, в свою чергу, могли викладати небез-

печні «науки». Наступним кроком теоретиків був заклик відмовитися від освітніх подорожей, які здійснювала шляхетська молодь.

Як і у випадку з годувальницями, батьки, попри всі настанови теоретиків, рідко їх дотримувались при виборі гувернерів, вихователів, і важливу роль продовжував відігравати особистісний фактор, рекомендації знайомих. Діти в родині Чарторийських жили з матір'ю і при цьому мали своїх вихователів. Єжи Чарторийського у ранньому дитинстві «доглядав француз пан Боісі», який вчив його шляхетським манерам і поведінці. Коли прийшов час віддавати хлопця «на науку», француза замінив полковник Станіслав Чешельський, а пан Боісі став доглядати молодшого брата Єжи⁶⁶.

Матір Виридіани Фішерової та її молодшої сестри Катажини найняла дівчаткам першу гувернантку пані Грегорі, коли їм було п'ять і чотири роки відповідно. Щасливим випадком мати змогла знайти освічену кандидатку в час, «коли [виховательки] дівчат без знань намагались вчити того, чого самі не вміли. Вірили їм наслово, тим паче, що мало хто міг перевірити»⁶⁷. Пані Грегорі була вимогливою і строгою вихователькою, але, що важливіше, мала добру освіту. Не зупинив батьків Виридіани найняти «*la madame*» до своїх дітей і той факт, що вона була лютеранського віровизнання, попри застереження теоретиків⁶⁸.

Місце пані Грегорі з часом зайняла пані Ле Марі, яка не стільки вчила дітей, як забавляла їх: «казала нам співати і танцювати в “колі”». Приблизно з семи років мати вирішила сама виховувати дівчат, втім, її світське життя забирало багато часу і спричинилось до того, що нагляд за ними послаб. З часом у навчанні дітей французької мови гувернанток заступили вчителі, хоча не всі були вдалими кандидатурами. Так, один з викладачів, «німецький росіянин», замість уроків тільки пив і спав. Князь Перетті, італієць за походженням, став чи не першим досвідченим вчителем Виридіани, як і її молодших сестер, заслугами якого вона вважала свої «добрі засади»⁶⁹.

На прикладі з вихователями і гувернантками в родині Виридіани Фішерової стає помітно, що її мати у виборі кандидатур не керувалась порадами, запропонованими теоретиками виховання. Визначальним фактором лишались персональні зв'язки, рекомендації знайомих або родичів. Також цей випадок свідчить про тенденції до змін у ставленні

до жіночої освіти, яка стала тепер бажаною для молодих дівчат, хоча і не завжди якісною. Джерела свідчать, що шляхетські родини переважно користувались послугами французьких чи німецьких вчителів, гувернерів, які вчили дітей іноземним мовам з раннього дитинства, коли теоретики виховання наголошували на необхідності досконалого вивчення спочатку польської мови, історії, а вже потім усього іншого⁷⁰.

Роль батька й інших членів родини у вихованні дітей

Просвітницька теорія виховання чоловіків, так само як і жінок, закликала проводити більше часу з дітьми, піклуватися про них, вчити. Поради щодо виховання дітей у більшості випадків адресувались чоловікові як голові родини. Батько і мати, писали автори педагогічних проєктів, мають спільно виховувати дітей, як хлопчиків, так і дівчаток⁷¹. Однак у спогадах про дитинство інформація щодо батька значно поступається кількістю історій про матір, її життя і звички.

За традиційною родинною ієрархією, основні рішення щодо виховання дітей приймав чоловік, втім, цим його участь у житті дитини й обмежувалась. Завдання рости дітей, особливо перші 5-7 років, і вирішувати більшість повсякденних проблем, пов'язаних з цим, відводилось матері. Станіслав Сташціц, зокрема, визначав для чоловіка важливість участі у публічному житті, а для жінки – у приватному, частиною якого були діти⁷². Початковою освітою синів Казимира Чарторийського займалась мати. Про батька Єжи Чарторийський у своїх спогадах писав переважно те, що вже знав у дорослому віці, тобто заняття, посади, зв'язки, участь і роль Казимира Чарторийського у житті посполитої спільноти⁷³.

На практиці хлопчиків в шляхетських родинах лише з часом починали залучати до публічного життя, справ батька, знайомити зі «світом». Дівчатка, натомість, лишались з матерями, де вчилися «мистецтву» бути гарною дружиною, матір'ю, господинею⁷⁴. Перша поїздка Єжи Чарторийського з батьком на Сейм у 1782 р., у віці 12 років, символізувала, що син перейшов в чоловіче товариство і тепер більшість часу проводитиме з батьком в його подорожах і справах. Наступним епізодом, що підтверджував це, була подорож князя Чарторийського своїми володінням на Волині, Поділлі, загалом в Україні, у якій знову брали

участь Єжи «з братом, паном Чешельським і всіма нашими *metrami*». Тим часом його сестри залишились вдома з матір'ю⁷⁵.

Виховання дочок все більше вважалось жіночим обов'язком, і чоловіки брали у ньому все менше участі. Розповідаючи про людей, які оточували її в дитинстві і юності, Виридіана Фішєрова зазначала: «Щодо тата, не багато можу написати», він добре ставився до своїх дітей, але «початки їхнього навчання і турботи про здоров'я покладав на бабусю» і часом навіть не міг відразу згадати імен дочок⁷⁶. Попри все, авторка згадувала батька з повагою.

Виридіана Фішєрова, розповідаючи про родину свого дядька, описувала, що буває, якщо нехтувати своїми батьківськими обов'язками. Маршалок Казимір Рачинський ніколи не був «чуйним батьком» і не піклувався про виховання своїх доньок, натомість лише використовував їх для реалізації власних шлюбних планів. Пані Рачинська так само не мала часу доглядати доньок з «материнською уважністю» і більше уваги приділяла «товариському життю». У результаті такої байдужості їхня донька Михайліна «під впливом поганих прикладів і нездорової лектури піддалася деморалізації». Через «інтриги» виховательок вона перестала шанувати батьків і глузувала з них⁷⁷. Така історія мала проілюструвати, як безоглядна довіра такої тонкої справи вихователям, нянькам чи інших найманим людям може призвести до сумних наслідків.

Як протиставлення цьому прикладу, у мемуарах Виридіани Фішєрової знаходимо інший випадок вже в родині княжни Каштелянової. Жінка народила дочку Терезу, «потворне дитя», але однаково доглядала її з «чуйністю, розважливостю і терпінням», і навіть подальша «деформація» доньки не відвернула від неї матір. Авторка підсумовувала, що подібна опіка врятувала дитині життя, і більше того, княжні вдалося знівелювати «наслідки вибриків натури» доньки, «розвинути її інтелігентність, і потворка перетворилась на цікаву особу»⁷⁸. Цей випадок, крім виопуклення чеснот княжни Каштелянової як добродієсної християнки, показує також, яким чином виховання може змінити безнадійну, на перший погляд, дитину, як за його допомогою розвинути в людині добрі якості і сформувати «доброго обивателя».

Помітне місце у вихованні дітей, крім рідних батьків і найманих людей, займали також інші близькі члени родини: тітки, дядьки і най-

більше бабусі⁷⁹. Юзеф Руліковський перші п'ять років свого життя провів з бабцею і тільки потім повернувся у батьківський дім⁸⁰. Так само Виридіану Фішерову після народження «як старшу» серед сестер, віддали в дім до «бабуни», де вона пробула до п'яти років, хоча в тому ж маєтку багато часу проводила і її матір. Про дядька Казимира Виридіана пише, що їх з сестрою «пестив як своїх дітей, а ми дивились на нього, як на другого батька»⁸¹. В обов'язки тітки Естер також входило доглядати племінниць. Любили дівчатка і другого чоловіка «бабуни», який часто бавився з ними, і у відносинах з родиною дружини був «батьком чутливим і розуміючим»⁸².

Незалежно від того, хто доглядав, виховував і вчив дітей, польські теоретики пропонували встановити контроль над процесом домашнього виховання з боку публічних установ, зокрема Едукаційної комісії. Францішек Белінський виступав за те, щоб екзаменувати дітей, які виховувались приватно. Казимір Чарторийський у своєму проекті пропонував спільноті наглядати за приватним вихованням дітей і карати батьків, які нехтують своїм обов'язком, а особливо тих, чії діти гинуть через недбалість⁸³. Подібні пропозиції, крім іншого, були намаганням спільноти втрутитись у приватне життя людини.

Моральна і релігійна науки

З ранніх років життя людина переймала від оточуючих світоглядні цінності, моральні настанови, правила суспільного життя, тобто ту основу, на якій у майбутньому будуть формуватись її поведінка і ставлення до інших людей. Подібні, важливі для встановлення соціальних контактів, правила були елементом, в першу чергу, домашнього виховання, обов'язком передовсім батьків, далі вихователів, опікунів і вчителів дітей. «Моральна наука є найпершою поміж інших», тому що витворює зв'язок людини з іншими людьми, спільнотою, і нарешті, Богом, писав Станіслав Сташці⁸⁴. Основою таких настанов слугували духовні цінності і чесноти доброго християнина, а відтак авторитетом у цих питаннях залишалась Церква.

Слово духівництва у питаннях суспільного життя лишалось вагомим у Речі Посполитій і у XVIII ст. Католицька Церква вважала подружнє життя і виховання дітей, стосунки між чоловіком і дружиною питаннями

своїєї компетенції. У проповідях, катехізисах, різних порадниках доброго християнина, перекладах і тлумаченнях іноземних авторів духовництво адресувало мирянам свої погляди і настанови⁸⁵. У таких виданнях традиційні взірці родинного життя, утверджені католицькою Церквою після Триденського собору, поєднувались із просвітницькою думкою. У свою чергу мислителі у своїх проектах і трактатах покликалися на авторитет Церкви, особливо у питаннях моральних цінностей. Казимір Чартгорийський визначав ті моральні настанови, якими мала керуватися людина у своєму житті. Їхній зміст був квінтесенцією християнських заповідей, обов'язків шляхти Речі Посполитої, її цнот і моральних правил⁸⁶.

Польські просвітники наголошували, що релігійне виховання слугує першочерговою умовою для формування характеру «доброго обивателя». «Пошанування релігії» було джерелом всіх інших прав, «вчило людину добродетельності, сердечності» уважності до виконання своїх обов'язків перед спільнотою, навчало дотримуватись Божих законів і бути вдячним за «Його безмежну доброту» до людей⁸⁷. Зрештою, часто найперше, що діти вчили напам'ять, були молитви, а побожність виявлялася рисою, про яку важливо було згадати, описуючи ту чи іншу людину.

Наразі спробуємо коротко підсумувати спостереження щодо співвідношення між бажаною моделлю виховання, яку окреслювали польські просвітники, і реаліями життя шляхетських родин. У більшості випадків, пишучи про моралізаторську або настановчу літературу, доводиться використовувати умовний спосіб, адже теорія нерідко лишалася тільки теорією, а у повсякденні люди продовжували користуватися традиціями і звичаями, перейнятими від своїх батьків. Така закономірність виглядає справедливою і для випадку з порадами і поглядами на виховання дітей у добу Просвітництва в Речі Посполитій. Намагання польських теоретиків навчити батьків «доброго виховання» на практиці лише формувало образ «ідеальних» батьків, опонувало поширеним практикам і традиціям аналогічно до французького чи англійського випадків.

Народження дітей очікувала кожна шляхетська родина, але після того батьки віддавали доглядати їх іншим родичам або найманим людям. Утім, навіть тоді, в більшості випадків не йшлося про слідування

порадам теоретиків щодо вибору вихователів. Відмінною рисою в оновленні традиції виховання в Речі Посполитій було наголошення на необхідності закладати основи «патріотизму», відчутті обов'язку перед вітчизною вже з дитячого віку. Зокрема це зумовлювало негативне ставлення до вчителів і вихователів іноземців. Однак у повсякденні шляхетських родин подібними порадами теоретиків переважно нехтували. Наприкінці століття з'являються свідчення того, що батьки, зокрема матері, декларують бажання виховувати дітей *a la Rousseau*, та це не означало, що вони стали більше часу проводити з дітьми⁸⁸.

Помітна роль Церкви у житті сім'ї і вихованні нового покоління в Речі Посполитій XVIII ст. виявляється ще однією специфічною рисою польської педагогічної думки на фоні просвітницької секуляризації цієї сфери життя людини в інших країнах Європи. Крім того, що моральне виховання ґрунтувалось на релігійних чеснотах, світські теоретики у своїх роботах покликалися на авторитет духовників і наголошували на важливості «шанування релігії».

Станіслав Шашці, подібно до поглядів Жан-Жака Руссо і Джона Локка, писав, що потрібно приділяти увагу обом складовим виховання: муштруванню як духу, так і тіла⁸⁹. Цікавим спостереженням є те, що попри стан тогочасної медицини і медичних практик, і негативно-го ставлення до медицини французьких і англійських просвітників, у випадку хвороб сім'ї неодмінно звертались за допомогою до лікарів. Казимір Чарторийський навіть радив не використовувати традиційних методів лікування, але кликати «цирульника»⁹⁰.

У Речі Посполитій XVIII ст. приватна сфера життя людини все ще лишалась відкритою для спільноти, чие слово було вагомим. Ідея оздоровлення соціуму за допомогою виховання і навчання, формування шляхтича, «доброго обивателя», вірного своїй вітчизні, виправдовували втручання спільноти у приватне життя людини. Дещо утопічними можна назвати бажання «створити» супільство, засноване на моральних законах, де немає ізольованих міжособистісних стосунків і де добро одного індивіда означає добро для всіх і навпаки⁹¹. Однак запозичини у французьких теоретиків поради щодо виховання ґрунтувались на протиставленні публічної і приватної сфер, а значить, обмежували участь спільноти у вихованні дітей і наголо-

шували на інтимізації їхніх стосунків з батьками. Тож, на рівні теорій, мета “оновлення” суспільства за допомогою покращення процесу виховання суперечила засобам, які пропонували польські просвітники.

Отже, у XVIII ст. дитинство стає популярною темою для обговорення у колах філософів, лікарів, моралістів, з’являються нові трактати, порадики з виховання. Найбільш впливовими і популярними практично до XX ст. серед подібної літератури були праця Джона Локка «Деякі думки про виховання» і трактат Жан-Жака Руссо «Еміль або Про виховання». Завдяки роботам просвітників концепція гріховності дитини заміщується теорією про чистоту і невинність дітей від народження, яка лишається основною у поясненні дитячої сутності дотепер. Дитинство вже не виглядало безпорадним «перехідним» періодом до «повноцінного» дорослого життя, але стало важливим часом «для навчання», розвитку розуму. Саме у добу Просвітництва з’являється бачення дитини як «іншого», порівняно з дорослими, члена соціуму.

У Речі Посполитої теорії з виховання дітей формувалися під значним впливом поглядів Жан-Жака Руссо і Джона Локка, що загалом не заперечувало певних особливостей. Попри більшу зацікавленість у реформуванні шкільної освіти, раннє домашнє виховання було важливим тому, що слугувало за основу для майбутньої освіти, часом, коли діти засвоювали моральні й суспільні правила і обов’язки. Порівняння теорії і практики виховання дітей в польських шляхетських родинах дозволило визначити, що у більшості випадків вони розходились. Батьки швидше слідували звичкам і традиціям спільноти, рекомендаціям знайомих, моді, аніж дослухались до порад теоретиків.

Поява дітей завжди означала заперуку неперервності родової лінії і повторення життєвих циклів спільноти. У добу Просвітництва діти отримали індивідуальність, а дорослі – можливість зрозуміти себе, свою ідентичність за допомогою спостережень за ростом і розвитком дітей.

ПРИМІТКИ:

¹ Jackson M. *New-Born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-Century England*. Manchester: Manchester University Press, 1996. – P. 47; Andrew, Donna T. *Philanthropy and Police: Lon-*

don Charity in the Eighteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 1989 – P. 115–127.

² Cunningham H. The History of Childhood // Images of Childhood. – New Jersey, 1996. – P. 12–13.

³ Heywood C. Growing Up in France: From the Ancien Régime to the Third Republic. – Cambridge, 2007. – P. 1, 45–46.

⁴ Элиас Н. О процессе цивилизации. – М., 2001. – Т.1. – С. 113, 123–124, 132–135.

⁵ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society since 1500. – London, 1995. – P. 42–45.

⁶ Gelis J. The Child: From Anonymity to Individuality // A History of Private Life. Passions of the Renaissance. – P. 322; Pollock L. Forgotten Children: Parent-child Relations from 1500 to 1900. – Cambridge, 1983. – P. 98–99.

⁷ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 46; Fletcher A. Growing Up in England. The Experience of Childhood 1600 – 1914. – London, Yale University Press, 2008. – P. 3–5.

⁸ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 57.

⁹ Heywood C. Growing Up in France... – P. 39.

¹⁰ Cunningham H. Children and Childhood in Western Society... – P. 48–49.

¹¹ Fletcher A. Growing Up in England. – P. 55–57; Wrightson K. English Society, 1580-1680. – London: Routledge, 1993. – P. 80–81.

¹² Cunningham H. The History of Childhood. – P. 58-59.

¹³ Ezell M. J. M. John Locke's Images of Childhood // John Locke: Critical Assessments / ed. by Ashcraft R. – London, New York: Routledge, 1991. – P. 231–232.

¹⁴ Yolton J. W., Yolton J. S. Introduction // Locke J. Some Thoughts Concerning Education / ed. By John W., Jean S. Yolton. – Oxford, 1989. – P. 3–5.

¹⁵ Locke J. Some Thoughts Concerning Education. – Режим доступу: www.bartleby.com/37/1/, відвідано 03.02.09. – § 66, 100–102.

¹⁶ Yolton J. W., Yolton J. S. Introduction ... – P. 23.

¹⁷ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 1, 11–12, 29 (Тут і далі переклад з англійської мій – О. Г.).

¹⁸ Ezell M. J. M. John Locke's Images of Childhood. – P. 238; Cunningham H. The History of Childhood. – P. 60; Heywood C. A History of Childhood. – Cambridge, 2001. – P. 23. Benzaquén A. S. Childhood, Identity and Human Science in the Enlightenment // History Workshop Journal. – Volume 57, № 1, 2004. – P. 38.

¹⁹ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 216.

²⁰ Там само. – § 122, 146.

²¹ Там само. – § 51.4.

²² Cunningham H. The History of Childhood. – P. 60; Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 42, 52, 56, 78–80, 131.

²³ Locke J. Some Thoughts Concerning Education... – § 93; Houswitschka C. Locke's Education or Rousseau's Freedom. Alternative Socializations in Modern Societies // Fashioning Childhood in the Eighteenth Century. Age and Identity / ed. by Muller A. – Ashgate 2006. – P. 83.

²⁴ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters: Domesticity, Education, and Autonomy in Modern France. - Hanover: University Press of New England, 2008. – P. 31.

²⁵ Roche D. France in the Enlightenment. – P. 424–425. Cunningham H. Children and Childhood. – P. 59.

²⁶ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters. – P. 33–34.

²⁷ Bloch J. Rousseauism and Education... – P. 15, 18–20, 58–59. Heywood C. Growing Up in France. – P. 52.

²⁸ Heywood C. A History of Childhood. – P. 24; Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании. – Режим доступа: <http://marsexx.narod.ru/tolstoy/russo-emil1.html>, відвідано 03.02.09. (Тут і далі переклад з російської мій – О. Г.)

²⁹ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании...

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Benzaquén A. S. The doctor and the child: medical preservation and management of children in the 18th century // Fashioning Childhood in the Eighteenth Century. Age and Identity / Edited by Anja Müller. – Otto-Friedrich University Bamberg, Germany, 2006. – P. 13, 20.

³³ Heywood C. A History of Childhood. – P. 64–65, 67. Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании ...

³⁴ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании ...

³⁵ Там само.

³⁶ Popiel J. Jennifer Rousseau's Daughters... – P. 27–28.

³⁷ Adriana S. Benzaquén Childhood, Identity and Human Science ... – P. 44; Cunningham H. Children and Childhood... – P. 64.

³⁸ Lukowski J. Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697 – 1795. – London and New-York, 1991. – P. 219.

³⁹ Там само. – P. 218, 220–221, 234.

⁴⁰ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej // Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 146–150.

⁴¹ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach w Oświeceniowej Polskiej Publicystyce Edukacyjnej // Nauczanie Domowe Dzieci Polskich od XVIII do XX wieku: zbiór studiów / pod red. K. Jakubiaka, A. Winiarza. – S. 42–44.

⁴² Żołądź D. Rodzina Szlachecka Jako Środowisko Wychowawcze (XVI – XVII w.) // Wychowanie w Rodzinie od Starożytności po wiek XX / pod.red. J. Jundziłła. – Bydgoszcz, 1994. – S. 182.

⁴³ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach.... – S. 36–44. Staszic S. O Edukacji / Źródła do Historji Wychowania. Od Początku w. XVIII do Początku w. XX // S. Kot.– Warszawa. – Część I. – S. 205.

⁴⁴ Wrightson K. English Society. – P. 78.

⁴⁵ Staszic S. O Edukacji. – S. 193, 195, 200.

⁴⁶ Руссо Ж.-Ж. Емиль или О воспитании...

⁴⁷ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego do Przyjaciela Swego Względem Edukacji Córek // Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 331. (Тут і далі переклад з польської мій – О. Г.)

⁴⁸ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach... – S. 36–44.

⁴⁹ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany, Które do Komisji Edukacji Narodowej od Bezimiennego Autora Były Przesyłane / Pisma i Projekty Pedagogiczne Doby Komisji Edukacji Narodowej / K. Mrozowska – Wrocław, 1973. – S. 125.

⁵⁰ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego... – S. 330, 338.

⁵¹ Staszic S. O Edukacj. – S. 205

⁵² Żołądz-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – Poznań, 2002. – S. 112–116.

⁵³ Staszic S. O Edukacj. – S. 198–199.

⁵⁴ Żołądz-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 206.

⁵⁵ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne i Osób Postronnych: Wiązanka Spraw Poważnych, Ciekawych i Błahych. – Warszawa: Świat Książki, 1998. – S. 26

⁵⁶ Urywek Wspomnień Józefa Rulikowskiego Wydany z Obszerniejszego rękopisu (1731 – 1792). – Warszawa, 1862. – S. 98

⁵⁷ Там само. – S. 103

⁵⁸ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 25.

⁵⁹ Błędowska H. z Działyńskich Pamiętka Przeszłości. Wspomnienia z lat 1794 – 1832 / Kostenicz K., Makowiecka Z. – Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960. – S. 35.

⁶⁰ Pamiętniki Józefa Kossakowskiego Biskupa Inflanckiego 1734 – 1788 / Darowski A. – Warszawa, 1891. – S. 12.

⁶¹ Locke J. Some Thoughts Concerning Education ... - § 67.

⁶² Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 123, 125.

⁶³ Там само. – C. 123; Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej... – S. 145– 146, 153; Staszic S. O Edukacj. – S. 193.

⁶⁴ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 124.

⁶⁵ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej... – S. 337.

⁶⁶ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne 1776 – 1809 / Skowronek J. – Warszawa, 1986. – S. 78, 80–81.

⁶⁷ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 31.

⁶⁸ Там само. – S. 31–32.

⁶⁹ Там само. - S. 40, 42, 46, 53.

⁷⁰ Staszic S. O Edukacj. – S. 195; Szybiak I. Idea Społeczeństwa Wykształconych w Pismach Stanisława Staszica // Wiek Oświecenia. Stanisław Staszic – Myśliciel, Pisarz, Uczony / Cieniuszek H. – № 20. – Warszawa, 2006. – S. 29.

⁷¹ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach... – S. 36–44.

- ⁷² Staszic S. O Edukacji. – S. 198.
- ⁷³ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne... – S. 80.
- ⁷⁴ Szybiak I. O rodzicielskich Zaletach i Wadach. – S. 40.
- ⁷⁵ Czartoryski A. J. Pamiętniki i Memoriały Polityczne. – S. 87–88.
- ⁷⁶ Там само. – S 19, 23, 26.
- ⁷⁷ Там само. – S. 100–101.
- ⁷⁸ Там само. – S. 108.
- ⁷⁹ Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 202.
- ⁸⁰ Urywek Wspomnień Józefa Rulikowskiego. – S. 103–104, 108; Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. – S. 203.
- ⁸¹ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 16–17.
- ⁸² Там само. – S 12, 14, 42.
- ⁸³ Bieliński F. Sposób Edukacji w XV Listach Opisany... – S. 125; Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 151.
- ⁸⁴ Staszic S. O Edukacji. – S. 193–194.
- ⁸⁵ Bartnicka K. Wychowanie Rodzinne w Polsce w XVIII wieku w Świetle Wydawnictw o Typie “Poradnik Dobrego Chrześcijanina” // Wychowanie w Rodzinie od Starożytności po wiek XX / pod.red. J. Jundziła. – Bydgoszcz, 1994. – S. 225–226, 228–230; Głównka D. Staropolscy Kaznodzieje o Wychowaniu Dzieci // Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce. – Warszawa, 2002.– Część 1, Od średniowiecza do wieku XVIII / pod redakcją Dąbrowskia M., Klonder A. – S. 110.
- ⁸⁶ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 149–150, 155–156.
- ⁸⁷ Czartoryski A. K. Drugi list J. M. Pana Doświadczynskiego... – S. 338.
- ⁸⁸ Fiszerowa W. Dzieje Moje Własne... – S. 217–218; Błędowska H. z Działyńskich Pamiętka Przesłości. – S. 37.
- ⁸⁹ Szybiak I. Idea Społeczeństwa Wykształconych w Pismach Stanisława Staszica. – S. 28.
- ⁹⁰ Czartoryski A. K. Początkowy Abrys do Planty Edukacji Publicznej. – S. 149.
- ⁹¹ Staszic S. O Edukacji. – S. 194.; Deszczyńska M. Staszic a Polskie Utopie Oświeceniowe // Wiek Oświecenia. Stanisław Staszic – Myśliciel, Pisarz, Uczony / Cieniuszek H. – № 20. – Warszawa, 2006. – S. 102–104.